

מוסלמים בספרד הנוצרית

סיפורו של החכם המוסלמי
והנערה הנוצרית

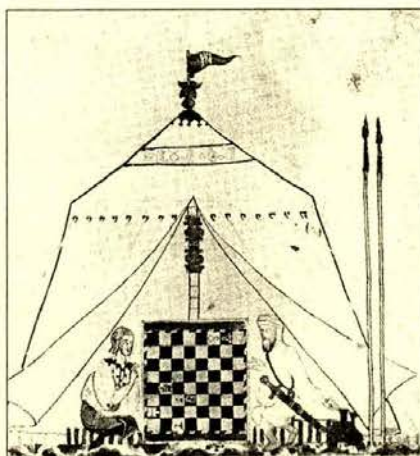
רונה יונה

סיפור האהבה העממי בין החכם המוסלמי והנערה הנוצרית הכתוב באלחמיאדו (ספרדית הכתובה בערבית) פותח בפנינו צוהר לספרות הספרדית-מוסלמית של שלהי ימי הביניים. הוא מציג את אחת הדרכים שבאמצעותן ניסו המוסלמים לשמר את זהותם וצורת חייהם תחת הכיבוש הנוצרי. באמצעות ניתוח אנתרופולוגי וספרותי ממחיש המאמר כיצד סיפור זה מבנה את תפיסתם של המוסלמים את הנצרות. הנוצרים מתוארים כאנשים שמראם התמים לכאורה מסתיר את היותם מיסודם מפתים והרסנים. הסיפור מלמד שקיים רק פתרון אמיתי אחד לבעיות המוסלמים – אמונה באללה ובאסלאם.

האסלאם הגיע לחצי האי האיברי בשנת 711, עם כיבושו בידי המוסלמים המאזרים מצפון אפריקה. לאחר כ־300 שנים של שלטון המוסלמים בחצי האי, שנקרא אז 'אל-אנדלוס' (ובעברית: אנדלוסיה), החל להתעצם כוחם של הנוצרים. במשך כ־400 שנה – מכיבוש טולדו בשנת 1085 ועד לנפילתה של הממלכה המוסלמית האנדלוסית האחרונה, גרנדה, בשנת 1492 – כבשו הממלכות הנוצריות בהדרגה את אנדלוסיה המוסלמית והפכוה לספרד הנוצרית. בתקופה זו, המכונה בפי הנוצרים 'רקונקיסטה' (Reconquista) – 'הכיבוש מחדש' – עברו קהילות מוסלמיות שלמות לחיות תחת שלטון נוצרי. בחייהם של הנתינים המוסלמים בספרד הנוצרית אפשר להבחין בשתי תקופות: בשלב הראשון, עד לנפילת גרנדה, הם נהנו מזכויות מסוימות שאפשרו להם להמשיך לחיות

* גרסתו הקודמת של מאמר זה הוגשה ביולי 2001 כעבודת סמינריון לפרופ' ב"ז קדר מהחוג להיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים, במסגרת הקורס "מוסלמים תחת שלטון נוצרי". ברצוני להודות בהזדמנות זו לחברי לספסל הלימודים צחי עידגל על עזרתו בבדיקת התרגום ובזיהוי של המילים הערביות המשובצות בטקסט.

כמוסלמים, אם כי מעמדם היה נמוך מזה של שכניהם הנוצרים.¹ מוסלמים אלה כונו מודחרים (Mudejares).² שיאה של התקופה המודחרית היה בשנים 1250-1500, שנות הכיבושים וההשתלטות של הנוצרים על הקהילות המוסלמיות הגדולות. בשלב השני, לאחר נפילת גרנדה, הידרדר מעמדם של המודחרים במהירות. זכויותיהם נשללו, קיומה של הדת המוסלמית נאסר ברחבי ספרד, ובניגוד להבטחות שניתנו להם, הם הוטבלו לנצרות בכפייה. עם זאת גם כשהתנצרו הם לא התקבלו לתוך החברה

נוצרי ומוסלמי משחקים שחמט, מתוך כתב יד מאויר של אלפונסו העשירי.

הנוצרית ונתרו מופלים לרעה ומדוכאים.³ הם הוגדרו 'נוצרים חדשים', להבדילם מ'הנוצרים הישנים', וכונו בכינוי המעליב 'מוריסקוס' (Moriscos), כלומר 'מאורי קטן', לציון מוצאם.

המוריסקוס היו נתונים לפיקוחה של האינקוויזיציה אשר הקפידה לבדוק אם הם מקיימים את חובותיהם הנוצריות ולא בחלה באמצעים כדי לוודא זאת. על אף הסבל הרב המשיכו מוריסקוס רבים, כמו האנוסים היהודים בספרד, לדבוק באסלאם בסתר.⁴ התקופה המוריסקית נמשכה בין השנים 1500 ל-1610. היא הסתיימה כאשר הרשויות התרשמו שהמוסלמים לעולם לא יוותרו על דתם והחליטו לשים קץ להיסטוריה הארוכה של האסלאם בספרד על ידי גירוש שרידיו האחרונים – המוריסקוס – מאדמת ספרד.⁵ ואכן, מיד לאחר הגירוש ציין בישוף ולנסיה בשביעות רצון כי סוף סוף אין שומעים עוד ערבית בעירו.⁶

כך נסתם הגולל על 900 שנים של נוכחות מוסלמית בחצי האי האיברי.⁷ חוקרים

א המוסלמים חיו תחת השלטון הנוצרי כקהילות נפרדות של מיעוט מוגן. כל קהילה הייתה זכאית לזכויות מסוימות בהתאם לחווי הכניעה שנחתמו בינה לבין הכובשים. לרוב כללו זכויות אלה חופש פולחן, תנועה, שיפוט עצמי חלקי, עיבוד אדמותיהם והורשתן לצאצאיהם ושימוש בשפתם ובמנהגיהם, והכול בתמורה לתשלום מס מיוחד.

ב על פי חואן קורומינאס מקורו של הכינוי 'מודחר' הוא המילה הערבית mudajjan שפירושה 'מי שהותר לו להישאר' (Corominas: 1980, כרך ד', עמ' 179). חוקר אחר מציע לראות את המונח כגזור מאותו שורש, אך במשמעותו האחרת: 'מאולף' או 'מבוית'. המטען השלילי והביקורתי של משמעות זו חזק יותר (Hegy: 1990, עמ' 381).

ג יש לציין כי היחס כלפי מוסלמים ויהודים לאחר הגירושים היה כה עוין עד כי נאסר על מלומדים ספרדים ללמוד שפות שמיות (ר' לופדמוריין, 2000, עמ' 57-59).

הרקונקיסטה של חצי האי האיברי החל מהמאה ה-13.

מעריכים כי שרידי המוסלמים שגורשו מנו כ-300,000 מוריסקוס, שהיו אז כ-4 אחוזים מכלל האוכלוסייה בספרד.⁵ זאת לעומת רוב של כ-5.6 מיליון מוסלמים אשר לפי ההערכה חיו באנדלוסיה בשיא כוחו של האסלאם שם.⁶ מספרים אלה מעידים עד כמה קיצוני היה המפנה שהתחולל ביחסי הכוחות בין הצדדים.

למעלה ממאה שנים אחרי גירוש המוריסקוס מספרד גילו חוקרים ספרדים בארכיונים כתבי יד באותיות ערביות, אך בשפה שאיננה ערבית. מבולבלים מהגילוי העלו החוקרים השערות כי זוהי תורכית או שפה אפריקנית או מדגסקרית.⁷ למעשה זו הייתה ספרדית כתובה באותיות ערביות – המכונה כיום בפי ההיסטוריונים אלחמיאדו (Aljamiado). ספרות האלחמיאדו נכתבה ברובה במאות החמש עשרה והשש עשרה. זו ספרות מוסלמית בשפות רומנס (Romance)⁸ שונות – בעיקר ספרדית (הנקראת גם קסטליינית) וארגונית – הכתובות באותיות ערביות.⁹

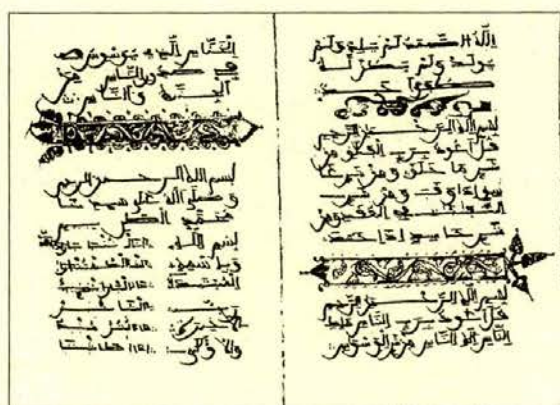
המחקר הנוכחי מבקש להתחקות על חיי הדורות האחרונים של המוסלמים בחצי האי האיברי ולשם כך הוא מסתייע בסיפור הלקוח מספרות האלחמיאדו.

א. התפתחות ספרות האלחמיאדו

אחת ההשפעות של כיבוש המוסלמים בידי הנוצרים הלטינים בספרד הייתה תהליך הדרגתי של לטיניזציה. אימוץ שפתם של השליטים היה כרוך לא רק באבדן הדרגתי

א מונח רומנס מתייחס למגוון שפות מקומיות שהתפתחו מהלטינית. בחצי האי האיברי התפתחו כמה שפות רומנסיות: קסטיליאנית (שדוברה בקסטיליה, הלא היא ספרדית), ארגונית (בארגון), קטלונית (בקטלוניה), גליסאנית (בגליסיה) ופורטוגלית (בפורטוגל).

ב בעולם היהודי יש תופעה מקבילה של שפות זרות הכתובות באותיות עבריות: הלדינו, שהיא ניב ספרדי יהודי, והידיש, שהיא ניב גרמני יהודי.

דוגמה לכתב יד באלחמיאדו: ספר תפילה דו־לשוני באלחמיאדו ובערבית.

של השפה הערבית, אלא גם בהשפעות על תפיסת העולם של הנכבשים, על ערכיהם, על תרבותם ועל ספרותם. הקהילה המוסלמית נאלצה להתמודד עם תהליכי השינוי הללו ולמצוא פתרונות שיאפשרו לה להמשיך לשמור על זהות מוסלמית למרות תהליכי הלטיניזציה.

המאמינים הפשוטים היו הראשונים שוויתרו על השפה הערבית, אך כיוון שגם מערכת ההשכלה המוסלמית נפגעה, הלך ופחת גם מספרם של המשכילים ואנשי הדת המוסלמים יודעי הערבית, ורמת בקיאותם בשפה ירדה. שינוי זה החל כבר בתקופה המודחרית, ומטבע הדברים אפיין אף ביתר שאת את האסלאם-בסתר בתקופה המוריסקית. כך החלה להתפתח תרבות מוסלמית בשפות הרומנס.

הקשר העמוק בין שפה לתרבות הביא לכך ששפות הרומנס היו עמוסות במרכיבים מהתרבות האירופית הקתולית, והיה צורך להתאימן לתרבות המוסלמית-ערבית. נוצר אפוא תהליך דו־כיווני: המוסלמים הושפעו מהסביבה הנוצרית בעקבות המעבר לשפות הרומנס, אך גם השפיעו על השפות שאימצו לעצמם וחוללו בהן אסלאמיזציה על ידי שילוב מרכיבים מתרבותם. תהליך זה הביא ליצירת האלחמיאדו, ששרידים ממנה נשתמרו בכתבי יד.^א

א בערבית נקראו השפות הללו 'אלי־עג'מי' – 'זר', כלומר 'שפה זרה', ומכאן הצורה הספרדית – אלחמיאדו (Aljamía, Aljamiado). כינוי זה נושא בערבית מטען שלילי בשל החשיבות הרבה המיוחסת באסלאם לשפה הערבית. כיוון שהמוסלמים מאמינים שהקוראן הוא דברי אלוהים חיים שנמסרו בשפה הערבית, יש בעיניהם ערך מיוחד ללימודו כלשונו, ולכן אבדן הערבית והמעבר לשפות זרות נתפס כתהליך שלילי. המוסלמים בספרד הצרו על התפתחות זו ומעולם לא הסכימו עמה מבחינה עקרונית (ר' Harvey: 1992, עמ' 212–220). למידע נוסף על אודות היווצרותה של ספרות האלחמיאדו ראה את מחקרו החשוב של Wiegiers: 1994.

ספרות האלחמיאדו היא אם כן יותר מספרדית כתובה באותיות ערביות. זוהי עדות לקיומה של תרבות מוסלמית ספרדית שפרחה בעיקר במאות השש עשרה והשבע עשרה ונועדה לשרת את צרכיה הפנימיים של הקהילה המוסלמית. ספרות האלחמיאדו היא מקור מידע שאין לו תחליף בכל הנוגע לעולמו הפנימי של אותו מיעוט מוסלמי שהלך ופחת, ואשר רוב הידוע לנו עליו בא ממקורות נוצריים חיצוניים המתארים כיצד הבינו הנוצרים את המוסלמים וכיצד התמודדו עמם. חוקרים רבים מציינים כי בהיעדר מוסדות חברתיים אחרים היה תפקידה העיקרי של ספרות האלחמיאדו לסייע למוסלמים הספרדים לשמר את זהותם המוסלמית ולהעבירה לצאצאיהם.⁸

הטקסטים באלחמיאדו שהגיעו לידינו עוסקים בעיקר בתכנים דתיים, ונעדרת מהם כמעט לחלוטין התייחסות לענייני חול ומדע. מטרת הטקסטים האלה הייתה דידקטית – להקנות את יסודות הדוקטרינה, הפולחן ותפיסת העולם האסלאמיים ולאפשר למודחרים ולמוריסקוס להמשיך לקיים אורח חיים מוסלמי כדי שיזכו בגאולה. הטקסטים נכתבו בידי אליטה משכילה (שידעה ערבית) למען כלל המאמינים, אשר רובם נדחקו לשכבות החברתיות הנמוכות בחברה הספרדית. משום כך כתובים הטקסטים בשפה פשוטה, נמנעים מעיסוק במחלוקות תאולוגיות ובשאלות מורכבות ודבקים בדוקטרינה המוסלמית האורתודוקסית. בספרות האלחמיאדו מעטות היצירות המקוריות, ורובה תרגומים ופרפרוזות של מקורות מוסלמיים בערבית העוסקים בקוראן, כנביא מוחמד ובדמויות אסלאמיות או קדם-אסלאמיות חשובות אחרות כעומר, משה וישו. כן יש בספרות זו נבואות אפוקליפטיות על יום הדין ועל ניצחונו של האסלאם על הנצרות בספרד ובכלל.⁹

רוב החוקרים רואים בספרות האלחמיאדו ספרות של כינון עצמי, שמירה על זהות מוסלמית ומניעת התבוללות בסביבה הנוצרית. הצטמצמותם של המוסדות האסלאמיים המסורתיים, עד להיעלמותם המוחלטת בספרד במאה השש עשרה, חייבה מציאת תחליף. ספרות האלחמיאדו יכלה למלא תפקיד זה ולסייע לשמירת הזהות והידע המוסלמיים. בחינת הטקסטים שנבחרו לתרגום ולסיכום מלמדת על המצוקות שהעיקו על המוסלמים ועל הדרכים שהוצעו כדי להתמודד עמן.¹⁰ ככלל אפשר לומר כי ספרות האלחמיאדו שימשה בתפקיד כפול – כלי לפירושה של המציאות מחד גיסא, וכלי להבנייתה בדרך מסוימת מאידך גיסא.¹¹

מחקר זה מתבסס על סיפור אלחמיאדו מקורי המגולל את קורותיו של החכם המוסלמי ע'אנם אשר התאהב בנערה נוצרייה והמיר את דתו למענה. לאור טענת החוקרים על אופייה ותפקידה של ספרות האלחמיאדו אנסה לבדוק אם סיפור זה סייע למוסלמים

א הגישה ההבנייתית (Constructionist) רואה בתרבות תופעה דינמית שבה מְפְנִים האדם מערכות סמליות אשר מעצבות את הדרך שהוא חווה את המציאות ומפרש אותה.

הכבושים לשמור על זהות ואורח חיים מוסלמי בסביבה נוצרית, ואם כן – כיצד. כיוון שהסיפור עוסק במישרין במפגש שבין הדתות, אבקש להתחקות גם אחר האופן שבו הסיפור מבנה את המפגש הזה ואחר הדרך שהוא מציג את האסלאם ואת הנצרות. כדי לענות על שאלות אלה אציג ניתוח אנתרופולוגי וספרותי של הסיפור תוך התמקדות בתוכנו.

הסיפור מופיע בכתב יד באלחמיאדו בלא שם, ולכן אכנה אותו כאן 'הסיפור על החכם המוסלמי והנערה הנוצרית'.⁴ לא מצאתי מחקרים המתייחסים לטקסט מסוים זה, ולכן אין בידי מידע על תאריך כתיבתו, על מקורו (כלומר אם הוא תרגום של יצירה ערבית או חיבור מקורי), על המחבר או המתרגם ועל מקום החיבור או התרגום. אסתפק לכן בקביעות הכלליות שזהו כתב יד מספרד ששימש מוסלמים דוברי ספרדית קסליינית בשלטון נוצרי (מודחרים או מוריסקוס מוסלמים-בסתר); סביר להניח שמקורו מהמאות השש עשרה או השבע עשרה. כיוון ששאלת המחקר נוגעת לתהליכים כלליים ותרבותיים שאינם עוסקים באירוע היסטורי נקודתי, אפשר לדעתי להסתפק בתיארוך כללי זה לצורך המאמר הנוכחי.

הואיל ולא מצויה גרסה אחרת של החיבור, במקור או בתרגום, אין באפשרותי להשוות בין גרסאות שונות, אמצעי שהיה יכול לסייע לדיון בשינויים התרבותיים והתפיסתיים שחלו בקרב המוסלמים הספרדים. עם זאת, מעצם הבחירה של המחבר או של המתרגם דווקא בטקסט זה, אפשר להסיק שלהערכתו התאים הטקסט לצרכים התרבותיים של המוסלמים באותן נסיבות.

בסעיף הבא אציג את תרגום הסיפור לעברית. תרגמתי את הסיפור מהתעתיק הלטיני של המקור באלחמיאדו שעמד לרשותי. את המילים הערביות ששובצו במקור הבאתי גם בסוגריים בתעתיק לטיני כדי שהקוראים יוכלו לחוש באופייה של האלחמיאדו על אף העובדה שזהו תרגום. כמו כן הוספתי בסוגריים מרובעים ובהערות שוליים הבהרות שעשויות לסייע להבנת הטקסט.

א הסיפור הופיע בתעתיק לטיני בקובץ של סיפורים באלחמיאדו שפרסם Robles: 1885, עמ' 265-277 בשם: 'Recontamiento muy bueno que aconteció á (una) partida de unos zelihs'. המקור לקוח מתוך כתב יד באלחמיאדו מס' 5313 בספרייה הלאומית במדריד. במהדורה של רובלס התעתוק אינו ביקורתי כי אם עממי יותר, כך שאינו יאה למחקר בלשני, אך הוא מדויק די צורכו לניתוח תוכני. ראה: צ'ייני: 1983, עמ' 44-45.

ב. החכם המוסלמי והנערה הנוצרית – תרגום הסיפור

בשם האל הרחום והחנון ('Bismi' Ilahi' rrahmani' rrahimi')⁸.
זהו סיפור טוב מאוד שקרה לקבוצה של מלומדים צדיקים (zelihs)⁹. סופר בידי כמה מספרים מהימנים, שהיה בבגדאד זקן אחד [תואר כבוד, להלן: חכם] מלומד מאוד, שקראו לו ע'אנם (Ganim); הוא סמך תמיד על אלוהים, וצם ביום וקם בלילה כדי להתפלל¹⁰. והתעורר בו הרצון לעשות חג' (alhih), והיו לו 30 תלמידים; והוא אמר להם את הדבר, ועשרה מהם אמרו שהם רוצים ללכת אתו לביתו הנערץ של אללה. וכאשר יצאו ללכת לדרכם יצאו כשהם בוטחים באללה, יתגדל ויתהלל; ואצה להם הדרך, עד שהגיעו למקום שנקרא קאידו [Caído – פירושו בספרדית נפילה]; שם היה מנזר שנקרא "מנזר של צמא" [גם 'תשוקה']; וחום השמש העיק עליהם, והם אמרו לחכם:

– "בוא עמנו למחסה הצל הזה, ונשהה בו עד שיחלוף חום היום, ואחר כך נלך לדרכנו."
והלכו החכם ומלוויו עמו והתיישבו שם; כשישנו אמר הזקן:

– "האם תעבור עליי כאן שעה משעותיי בבטלה?"
הוא קם לחפש מים; ובעת שחיפש אחר מים, הפנה למנזר את פניו, ובתוכו הייתה עלמה¹¹ [יפהיפה וחסודה], כמו ליל הלבנה במילואה¹². ואללה פתח בלבו של ע'אנם שבעים דלתות של מבחן, ואהבתו אליה השתלטה עליו; והוא הפסיק לחפש את המים, והלך לדלת המנזר, וקרא לה, ויצא אליו הנזיר המתבודד, ואמר לו:

– "הו חכם מוסלמי! האם אתה זקוק לדבר מה?"
אמר לו הזקן:

– "מי נמצא אתך במנזר הזה?"

א במחקר שנערך על כתב יד אחר באלחמיאדו, הכולל לקט של קטעים שונים כמקובל בכתבי יד רבים באלחמיאדו, נמצא שכמעט כל הקטעים נפתחים באותו ציטוט מן הקוראן (ר' הוקינס, עמ' 200).

ב במקור – zelihs (צליח), מינוח מהחדית', המתייחס לאיסנאד – שרשרת מעבירי המסורת. החדית' הם סיפורי מסורת הנביא, והם מעין תורה שבעלפה. אלה סיפורים על חיי הנביא שאינם חלק מהקוראן ונמסרו על ידי האנשים שפגשו בו בחייהם. דרגת מהימנותם של הסיפורים אינה אחידה. המונח צליח מציין על פי רוב מעביר מסורת מדרגת המהימנות האמצעית (חסן), כלומר שמהימנותו טובה. חשיבות הדבר היא ביכולתם של פוסקי הלכה לעשות בכך שימוש לצורכי פסיקה. אך חשוב לציין כי בספרות האלחמיאדו השימוש במונחים הטכניים של מדע חקר החדית' לא היה מדויק. הסיפור לא שימש לצרכים הלכתיים, ולא הייתה למונח צליח חשיבות רבה פרט לאמירה הכללית כי הסיפור אמין ביותר ואמיתי.

ג נוהג מוסלמי של אדיקות דתית.

ד במקור – donzella. זוהי מילת הקטנה של dona, כלומר גברת. הכוונה לאישה צעירה וטהורה (בתולה) שטרם נישאה.

ה במקור – como la noche catorzena, כלומר 'כמו ליל הארבעה עשר'. החדוש האסלאמי, כמו היהודי, הוא ירח, ולכן ליל הארבעה עשר בחודש הוא לילו של הירח המלא.

ו מספר טיפולוגי באסלאם. אולי זהו רמז לבתולות שיינתנו כגמול לאנשים צדיקים מאוד בגן העדן, ואשר מחכות גם לגיבור הסיפור אם יעמוד בניסיון.

- "אין איתי איש, למעט בתי".
- "ואין עמך אחר מלבדה?"
- "לא."
- "האם אותה ראיתי באחד מחלונות המנזר?"
- "כן."
- "רוצה להשיאה לי?"
- "לא אכפה זאת עליה, כיוון שהשארתי את הבחירה בידיה; אם היא תיאות, היא תהיה לך."
- "אמור לה זאת."
- ונכנס הנזיר המתבודד אליה, ואמר לה:
- "הו בתי! החכם המוסלמי ע'אנם ביקש ממני את ידך; מה את אומרת?"
- אמרה היא:
- "הו אבא! אינך יודע שישו^ב בא אליי בשנתי, והשביע אותי שלא אנשא אלא למי שהוא בן דת הנוצרים?"
- "הו בתי! דבר זה לא יוכל להיות, הרי הוא [ע'אנם] לעולם לא יהפוך לנוצרי."
- והנזיר המתבודד יצא אליו, וע'אנם אמר:
- "מהי התשובה?"
- "דבר שלא יוכל להיות."
- "מה הדבר?"
- "היא אמרה שהיא נשבעה לישו בשנתה שלא להינשא אלא לנוצרי."
- "אני אתנצר"
- "ותעזוב את דתך למענה?"
- "כן, היכנס אליה והודע לה את הדבר."
- ונכנס הנזיר המתבודד, ואמר לה:
- "הו בתי! ע'אנם אומר שהוא יתנצר."
- "אמור לו שיכנס."
- אז נכנס הזקן, והעלמה הייתה ישובה, ואמרה לו:
- "הו חכם! הבט בי [פעם נוספת]; כדי שלא יהיה מצב שבו בגלל מבט אחד בלבד תולך שולל."

א באסלאם, כמו ביהדות, אין איסור חוקי או נורמטיבי על איש דת להינשא. גבר מוסלמי יכול להינשא לאישה שאינה מוסלמית, אם כי אין רואים את הדבר בעין יפה. אך לאישה מוסלמית אסור להינשא לגבר שאינו מוסלמי.

ב במקור – Yesucristo, כלומר ישו מופיע כאן ולאורך כל הסיפור בשמו הנוצרי ולא בשמו המוסלמי "עיסא" (באלחמאדו lçe).

– "להפך, את יותר יפה משכשראיתיך [קודם לכן]."

אמרה היא:

– "תמיר את דתך (adin) לדת שלי?"

– "כן."

– "אמור: אני עוזב את מה שהביא עמו מוחמד ואת כל הדתות למעט הדת [הנוצרית]."

אחרי שהטבילו אותו אמרה היא לו:

– "אתה גדול מאוד באסלאם, ואני נוסף על כך בתם של גדולי הנוצרים; אין זה מן הראוי (adebda) שאתה תיתן לי נדוניה (azidak), כי אין לך רכוש; אבל אני אומר לך: יש לי עדר קטן של חזירים; שמור לי עליהם שנה אחת, וזו תהיה הנדוניה שלי."

– "הדבר נראה לי, בתנאי שלא תקחי ממני את פנייך."

– "פניי יהיו לך בתמורה למה [לעדר] שאתה תשמור עליו, והשאר [של גופי] לאחר שתשלים את השנה."

וע'אננס יצא כדי להשלים את ההסכם שבינה לבינו.

ו[באותו הזמן] מלוויו, שהקיצו משנתם, חיפשוהו; ואז כשראוהו יוצא מהמנזר אמרו לו:

– "הו חכם! כל כך רצית להתפלל עד כי עשית זאת בכנסייה?"

– "לא, לא אתפלל עוד לעולם."

– "הו חכם! האם במקרה אין ברצונך ללכת [למכה]? נחזור עמך לבגדאד."

– "לא תחזרו אתי לעולם."

– "הו חכם! אם רצונך להישאר במקום הזה, נישאר אתך." [דפוס של הערצה למלומד].

– "לא תישארו אתי."

– "הו חכם! מהו האסון הנורא הזה אשר אירע לך?"

– "נעשיתי נוצרי."

וכששמעו זאת סובב כל אחד מהם את פניו ממנו; אחר כך אמרו לו:

– "הו חכם! מכרת את דתו של מוחמד, אלוהים יברכו, למען העלמה הזו, ואילו היית מאמין במלך המאמינים הוא היה מעניק לך את חסותו (alualiado) והיה נותן לך אותה [את העלמה]."

– "...[חסרות כמה מילים] כה גדול הוא מה שנתן לי אללה בתור מבחן ועונש (aladeb)."

וכשנאשאו ממנו עזבוהו והלכו לעבר מכה לעשות חאג'.

וכשסיימו אותו [את החאג'] חזרו למנזר, והם רצו ללכת לבגדאד, ו[אמרו לנזיר המתבודד:

– "מה עושה חכמנו?"

– "הוא נמצא בהר, שומר על החזירים של אשתו, כפי [שסוכם] ביניהם." והחברים הלכו להר, ופנו אל החכם; והוא החזיק בידו את המקל (aloquiza), שהיה נוהג לעשות אתו את הדרשה במסגד (al jotba) לפני האנשים (halecados); והיה משתמש בו כמקל רועים עם החזירים [דבר הנחשב בעיני מוסלמי כטומאה נוראה]. והם ברכוהו לשלום, והתירו בו שיחזור לדת האסלאם, ולא יכלו לו, והלכו לעבר בגדאד. ולאחר שהתרחקו ממנו כעשרה מילין, הסתובבו ו[ראו] שהחכם הגיע אליהם; אמרו:

– "הו חכם! מה גרם לך לבוא?"

– "התחרטתי [וחזרתי] לאסלאם."

והם שמחו יחד אתו, והלכו [יחד] לבגדאד. ואז, כשחלפו כמה ימים מאז עזיבתו [של ע'אנם], והנה באה העלמה לדלת המסגד, ואמרו לה:

– "האם את מבקשת מישהו?"

– "כן, את החכם המוסלמי [ע'אנם], שיצא אליי."

אמרו לה:

– "אינו נוהג לצאת אל הנשים."

– "אמור לו שאני בתו של הנזיר המתבודד, אשתו, ובאתי אחריו כדי להתאסלם." והודיעו לו [לע'אנם] את הדברים הללו, ו[הוא אמר להם:

– "אמרו לה שתיכנס."

והיא נכנסה ואמרה:

– "אני מעידה כי אין אדון אחר מבלעדי אללה, ומוחמד הוא שליחו של אללה."

ונעשתה מוסלמית.

אמר לה הזקן:

– "מהי סיבת בואך?"

– "ברגע שבאת עם מלוויך ידעתי זאת, ולבי היה טרוד מאוד וער כל הלילה, וראיתי כיצד יגיע יום הדין, ושמו אותי המלאכים (almalaques) לפני האל, מהולל יהי, והוא אמר לי: 'הצלחת בכוחך לנסות חבר מחברי – (un aluali de mis alualies), התאסלמתי'. אמרתי אני: 'לפני מי?' [ענו לי:] 'לפני הנביא מוחמד' (el annabi Mohammad). ולקחוני המלאכים, והעמידוני לפני הנביא מוחמד, והתאסלמתי

א זו השהאדה, נוסח ההתאסלמות, בשיבוש קל. הנוסח המדויק הוא "אין אל מבלעדי אללה, ומוחמד הוא שליח האל".

משפחת מוריסקוס במסע

בנוכחותו, וציווני שאבוא אליך ואודיעך את החדשות הללו, ושתינשא לי, ו[הנביא מוחמד אמר לי]: 'תני לו כסימנים [להוכחת אמתותה של שיחתנו] ביני ובינו [את העובדה שאני יודע] שהוא מתפלל (azzala) אליי כל לילה, אחרי שהוא מסיים את חובותיו הדתיות (alideba), אלף פעמים; ואמרי לו שאללה כבר סלח לו על החטא הזה שחטא'."

והחכם השתטח אפיים ארצה לפני האל, ירום כבודו הכול יכול, ונישא לה כראוי (adebdecia) ו[לפי] הסונה של הנביא מוחמד. ואלוהים בירך (arrizque) אותה בשני בנים שהפכו לצדיקים, שהיו מהמסורים ביותר לאללה בקרב משרתיו, ומהנבחרים ביותר. וזהו מה שהגיע אלינו מהחדית'.⁸

ג. ניתוח המקור

בבואי לנתח את הסיפור על החכם המוסלמי והנערה הנוצרית עליי לצאת מנקודת הנחה שהקורא או המאזין המודחרי או המוסלמי-בסתר האמין שמדובר באמת לאמיתה, ולא כפי שאנו ודאי נוטים להתייחס לדברים – כאל אגדה. יתר על כן: אותם קוראים או מאזינים, שחיו בעימות דתי עם סביבתם, ראו את המידע ממקורות אסלאמיים כמידע

א בניגוד לסיפורים אחרים באלחמיאדו, סיפור זה אינו מזוהה מההתחלה כחדית, אף כי ייתכן שפתיחת הסיפור מרמזת על מבנה של מסירת שרשרת מספרים (איסנאד) או לפחות על ביסוסה של מהימנות בהתאם לסגנון המקובל בחדית.

אמיתי על העולם בכלל ועל הנצרות בפרט, בעוד שהמידע ששימש את הנוצרים שמסביבם נתפס בעיניהם כשקרי.

כמו אותו מוסלמי ספרדי אשתמש גם אני בסיפור כדי להכיר את הצד המוסלמי בעימות עם הנוצרים הספרדים – אך לא אחפש בו עצה ומוסר השכל, אלא אבחן את הסיפור כעדות לעולמם הפנימי של מוסלמים שחיו תחת שלטון נוצרי בספרד. הסיפור שלפנינו, שעיקרו המרת דת, נועד למנוע את התנצרותם של המוסלמים. סיפור זה מדגים היטב כיצד פעלה ספרות האלחמיאדו להבניית תפיסתם של המוסלמים את שתי הדתות. יתרונו של הסיפור הזה מבחינתי הוא בהציגו עימות ישיר בין האסלאם לנצרות, ולכן הוא מתאים ביותר לעריכת השוואה בין אופני הייצוג של שתי הדתות. חשוב להדגיש כי הדרך שבה מוצגת הנצרות בסיפור איננה משקפת את הנצרות במציאות, על זרמיה השונים והמגוונים. בסיפור מוצג הדימוי המיוחס לנצרות בתפיסת העולם של המודחרים והמוסלמים-בסתר, ובדימוי זה בדיוק אתמקד.

ברצוני לעסוק בשלושה היבטים של הסיפור אשר יכולים לשפוך אור על השאלה המחקרית שהצבתי במבוא למאמר. תחילה אשווה בין הדמויות המוסלמיות לנוצריות המופיעות בסיפור. אמנם הסיפור קצר ופשוט למדיי, אך יש בו מגוון רחב של סוגי מוסלמים ונוצרים – מאמינים, אנשי דת ונביאים – והדבר מאפשר השוואה ברבדים שונים. שנית, אבחן את מבנה העלילה ואת המנגנונים הסיבתיים שעולים ממנה. בשלב השלישי אטפל בהיבטים של זמן ומרחב המופיעים בסיפור ובמשמעויותיהם.

עוד אציין כי סיפורו של החכם המוסלמי אינו סתם סיפור על המרת דת. זהו סוג מסוים של סיפור המרה – המרה הנובעת מפיתוי. עצם הבחירה להציג את ההתנצרות באמצעות סיפור של פיתוי מבנה את משמעות המעשה כשלילי וכתוצר של חולשה המונעת את היכולת לבחור בדבר הנכון והטוב. מכאן שכבר בנקודת המוצא העלילתית יש הצגה מכוונת ולא סימטרית של הנצרות, המאופיינת כהידרדרות לעומת האסלאם ולכן גם כנחותה.

1. השוואת הדמויות הנוצריות והמוסלמיות בסיפור

הגיבורים: המוסלמים לעומת הנוצרים. דמותו של ע'אנם מייצגת את המלומד המוסלמי. ע'אנם מוקף בתלמידים המכבדים אותו ודבקים בו. נוכחותם מבטאת את מעמדו הרם כאיש דת וכאיש רוח. הימצאותם של התלמידים מדגישה גם את הפן החברתי של דת האסלאם: הם מייצגים את הקהילה המוסלמית ואת תפקידה במתן תמיכה למאמין ובשמירה עליו שלא יסטה מדרך הישר. התנהגותם של התלמידים המוסלמים היא מופת של אדיקות דתית וכבוד והערצה למלומד. מסירותם מתבטאת היטב בדיאלוג הדרמטי שהם מנהלים עם ע'אנם ואשר במהלכו הם מגלים בהדרגה את השינוי שחל בו.

לעומת זאת הנוצרי הוא נזיר מתבודד, בלא עדת תלמידים שתחלוק לו כבוד. מפי בתו אנו למדים שמשפחתם גדולה בנצרות ומכובדת, אך אין שום גורם חיצוני שיאשר את טענתה. התנהגותו של הנזיר מנומסת ואדיבה, אך ייתכן שגם תכונה זו אינה אלא פיתוי. במנזר המכונה "מנזר הצמא" (או התשוקה), בקאידו – מקום הנפילה – חוברים יחד הצמא, יופייה של הנערה, התשוקה, חוס השמש היוקדת ואדיבותו של הנוצרי וגורמים לאיש דת מוסלמי, מאמין ומלומד, להתפתות.

המשפחה הנוצרית מוצגת בסיפור כמשפחה חריגה של אב ובת המתגוררים בלב הישימון, ללא אם, אחים או קרובים אחרים. יתר על כן: הנוצרים מוצגים כמי

שאינם מקיימים אפילו את חוקי דתם שלהם, שהרי הנזיר אמור להימנע ממין ומהקמת משפחה, והנה יש לו בת החיה במחיצתו. סביר להניח שהמוסלמים בספרד ידעו על חוקי הנזירות והבינו כי הנזיר הנוצרי עובר על חוקותיו.^א הסיפור מציג אפוא פער בקרב הנוצרים בין המציאות הנראית לעין ובין עקרונות האמונה הדתית.

הדמות הנוצרית השנייה היא הנערה היפהפייה – כביכול נערה חסודה, מנומסת וישרה, המקפידה לכבד את הבריות ולהתנהג כראוי. בשיחתה עם ע'אנם היא אף מזהירה אותו שיביט בה שוב, לבל יחשוב מאוחר יותר כי הוליכוהו שולל. אך למעשה התנהגותה אינה נובעת מיחס של כבוד, שהרי היא מוליכה אותו שולל באמצעות העסקה שהיא מציעה לו בתמורה לנדוניה. העסקה הזאת הביאה אדם במעמדו הרם של ע'אנם לשפל המדרגה – מאיש דת מלומד ומוקף תלמידים והערצה בבגדאד, שהיה במסע של התעלות דתית בדרכו לקיום מצוות החאג', הוא הופך לרועה פשוט ובודד, החי בטומאה בין חזירים. ההסכם שבין השניים הוא עסקה גרועה ביותר למוסלמי המוותר על כל עולמו תמורת הבטחה אשר אולי תמומש בעתיד ואולי לא. גם כאן מוצג פער בין דברי הנוצרים לבין המציאות, בין טענת הנערה כי רצונה לכבד את ע'אנם לבין השפלתו בפועל.

*Alles ganz die morseligen wasser für sie
an süßesten auf der gassen fingen und*

אישה מוריסקית בגלימת רחוב

א עקרון הנזירות היה נושא בולט בביקורות מוסלמיות על הנצרות. בחיבורי פולמוס אחדים נגד הנצרות מוקע רעיון ההתנזרות בטענה שבני אדם אינם יכולים לעמוד בו; דוגמה אחת לכך מספרות האלהמאדו מוצגת אצל לופדברלט: 1985, עמ' 191–193.

יחסי האב ובתו מלמדים אף הם על התנהגותם של הנוצרים. החופש הבלתי מותנה שהאב מעניק לבתו בבחירת בן זוגה נראה תמוה בהתחשב בתקופה שבה מדובר ומעורר תהיות על מהות החופש גם בדת. מדברי התוכחה של הנביא מוחמד בסוף הסיפור אנו למדים כי המתירנות של האב אינה מובילה את הבת להתנהגות טובה המסבה לה אושר – היא מזלזלת בכבודו של החתן הנכבד והמלומד ומאמלת אותו, ובסופו של דבר הוא עוזב אותה בשל כך. הנערה זוכה אמנם למחמאה על כך שהיה בכוחה לפתות את ידידו של אללה, ע'אנם, ולגרום לו שלא יעמוד בניסיון, אך היא נכשלת ביחסיה עמו כי אינה יודעת להבדיל בין טוב לרע. ההבחנה בין טוב לרע ברורה מאוד

מוריסקה צעירה

בסיפור, והיא מסומלת על ידי החיזיון של יום הדין שבו האל השופט את בני האדם מצווה על הנערה להתאסלם. הטוב הוא האסלאם, ולכן הנערה, שגדלה בסביבה נוצרית, לא למדה להבדיל בין רע לטוב. היא אינה יודעת להשתמש בחופש שניתן לה כדי להסב אושר לעצמה ולאחרים. נערה זו לומדת מניסיונה שאם תקבל על עצמה את האסלאם תוכל לחיות בצורה טובה וראויה יותר, והיא אכן עושה זאת.

על פי הסיפור יש הבדל בין מראיתן החיצונית של שתי הדתות ובין מהותן הפנימית העמוקה. הנצרות, שקיים בה פער בין המילים למציאות, היא לכאורה חופשית ומתירנית, כפי שעולה מהתנהגותו של האב כלפי בתו. אך בפועל דווקא ישו אוסר על העלמה להינשא למוסלמי, איסור שרירותי וחיצוני, וחופש הבחירה של הנערה מוגבל מיד. כמו כן החופש הנוצרי אינו מניב פירות טובים, כפי שעולה מהתנהגותה המניפולטיבית של הבת ומתוצאותיה. לעומת זאת האסלאם נראה תחילה נוקשה ומחייב את המאמין לקיים מצוות ולחיות באדיקות, ואפילו שעת מנוחה אחת נתפסת כבטלה, אך דווקא אללה הוא שפותח בלבו של ע'אנם שבעים דלתות של ניסיון ומאפשר למוסלמי לגלות את האמת בכוחות עצמו. במסגרת הנוקשה לכאורה של חוקי האסלאם מגיע האדם ליתר מימוש וסיפוק של צרכיו הרוחניים, הוא זוכה בברכה וכמובן גם בגאולה ביום הדין.

המפגש בין ע'אנם לעלמה מוצג כניסיון אלוהי, והדבר מעורר שאלה גדולה יותר על

תפקידה של הנערה הנוצרית והחופש שכביכול היה בידיה. אולי העלמה אינה אלא כלי משחק בידי אללה? הרי גם התאסלמותה נבעה מצו שהוטל עליה. לעומת זאת לע'אנם, שהועמד במבחן, ניתנה בחירה אמיתית, והוא בחר בסיכומו של דבר לקיים את רצונו של אללה. בחירה זו מוצגת כבחירה החשובה והמשמעותית ביותר בחייו של אדם.^א

ההתגלויות: ישו לעומת מוחמד – האסלאם מכיר בישו כשם שהוא מכיר בדמויות יהודיות מרכזיות כאברהם ויוסף. מעמדו באסלאם הוא של נביאים אמיתיים שהיהודים והנוצרים שיבשו וסילפו את דבריהם. שמו של ישו באסלאם הוא עיסא, ויש הבדלים מהותיים בדמותו ובביוגרפיה שלו באסלאם לעומת הנצרות בכלל ולעומת הנצרות הקתולית בפרט. ספרות האלחמאדו עוסקת גם בעיסא ומציגה אותו בהתאם למסורות האסלאמיות. לכן חשוב לתת את הדעת על כך שבסיפורו ישו אינו מופיע כ'עיסא נביא אללה', אלא כ'ישו' (Yesucristo), בדמותו הנוצרית וכפי שהנוצרים עושים בו שימוש, שהוא בעיני המוסלמים מסולף.

באסלאם ישו הוא נביא מהדרגה הגבוהה ביותר, אך במעמד נחות מעט מדרגתו של מוחמד. עליונותו של מוחמד על פני ישו ברורה, הן בתפקידו כמוסר הקוראן הן בתפקידים השונים שיש לשניהם ביום הדין. הבדלים אלה ניכרים גם בספרות האלחמאדו, אך בסיפורו אין הם מייצגים את היחס בין מוחמד לעיסא בתוך האסלאם, אלא את העימות החיצוני שבין מוחמד המוסלמי לבין דמותו הנוצרית וה'מסולפת' של ישו. לכן יש להשוות בין הדמויות שבסיפור בהקשר זה.

שתי התגלויות, אחת של ישו ואחת של מוחמד, חוֹנָה הנערה. אזכיר בקצרה כי ההתגלויות שונות מאוד: ישו מופיע בשנתה של העלמה, בלא ליווי, ומטיל עליה איסור להתחתן אלא עם נוצרי מבלי לנמק את הצו. התגלותו של מוחמד בליווי מלאכים הרבה יותר דרמטית, מפוארת ומפורטת. השיחה מתוארת במלואה ולא רק מדווחת בעקיפין. התגלותו של מוחמד היא המעניקה את הפתרון לכל הבעיות שהועלו בסיפור, בניגוד להתגלותו של ישו היוצרת אותן. מההשוואה מצטיירת עליונותה המוחלטת של הדמות הזוהרת, הסולחת והמיטיבה של מוחמד לעומת הופעתו הקצרה, הנוקשה והחיוורת של ישו.

יתר על כן: כלל לא ברור אם התגלותו של ישו בחלום היא אמיתית או שזה שקר שבדחה העלמה מלבה, שכן אין כל סימן המוכיח שישו התגלה לעלמה. מוחמד, לעומת זאת, נותן סימן ברור המעיד על יכולותיו הפלאיות – הוא יודע כיצד מתפלל ע'אנם

א להבדל בין דפוס קבלת האסלאם של ע'אנם ושל הנערה ולשאלת מידת חופש הבחירה המצוי בידי כל אחד מהם יש באופן ברור גם מרכיבים מגדריים: האם הבחירה האמיתית נתונה לגברים בלבד או גם לנשים? הסיפור גם משתמש במגדר כדי לייצג את היחסים בין מוסלמים לנוצרים כלא שוויוניים. הניכור, המייצג את האסלאם, הוא גבר מכובד, ואילו הנצרות היא הנערה, שמעמדה נחות יותר. אך כיוון שהמאמר עוסק ביחסים שבין הדתות לא ארחיב בסוגיות אלה.

בחדרו בלילות כדי לכפר על חטאו ומורה לעלמה לומר זאת לע'אנם כהוכחה לאמיתותה של ההתגלות. מרכיב זה של יצירת אמינות באסלאם לעומת אי־ודאות בנוגע לאמיתות טענת הנוצרים הופיע כבר במקום אחר בסיפור: ראינו כי לגדולתו של ע'אנם באסלאם יש סימנים ברורים המתבטאים בהערצת התלמידים ובאישור הקהילה, ואילו על גדולת משפחתה של העלמה בנצרות אנו למדים רק מפיה, ללא כל אישור חיצוני לטענה זו. נמצא אפוא שבסיפור הקצר למדיי חוזרת ועולה הטענה שיש בנצרות פער בין המילים לבין המעשים, בין הנאמר לבין המציאות, בין מראיתם החיצונית של הדברים לבין מהותם האמיתית.

לסיכום דמותם של הנוצרים והנצרות בסיפור אפשר לומר כי הנוצרים מוצגים כלא אמינים. החופש שיש להם אינו מביאם להתנהגות טובה, וכלל לא ברור אם זהו חופש אמיתי. תהליך ההתנצרות מוצג כפיתוי חושני הגורם לסטייה מדרך האמת, ולא רק כבחירה בדרך שונה. הנוצרים מרמים את המוסלמי ומפתים אותו לכרות הסכם גרוע ביותר מבחינתו, וכלל לא ברור אם הם מתכוונים לקיים את חלקם בהסכם. הם דוחקים את המוסלמי לתת את כל עולמו בלי לקבל תמורה על כך. נקודה אחרונה זו היא לדעתי אחד המסרים החשובים ביותר של הסיפור. נוסף על המסר הפשוט, שלא כדאי למוסלמי להתנצר מפני שהאסלאם טוב יותר והוא האמת, מיוצגות שתי הדתות באופן שהיה רלוונטי ביותר לצרכניה של ספרות האלחמאדו.

הדמיון בין אופן הצגתה של הנצרות בסיפור ובין מצבם של המודחרים, בייחוד של המוסלמים־בסתר, הוא מאלף. היעדר כל תמורה להתנצרותם, הסכמים בלתי הוגנים הטומנים בחובם דיכוי, השפלה, הידרדרות כלכלית, מעמדית, דתית ורוחנית, שקרים ואי־כיבוד הסכמים – כל אלה היו חלק מחייהם של המוסלמים בסביבה הנוצרית בספרד במאות השש עשרה והשבע עשרה.¹¹ סיפורו של החכם המוסלמי מאפשר להיסטוריון להציץ לתוך עולמם התרבותי הפנימי של המוסלמים וללמוד מתוכו כיצד פירשו המודחרים והמוסלמים־בסתר את מערכת היחסים שבינם לבין הנוצרים בספרד הקתולית.

הסיפור מלמד על הצורך להישמר מהנוצרי המתואר כמי שמעוניין לפתות ולרמות את המוסלמי וכמי שיכול להביא לחורבנו. על כן יש לחשוש בו גם כשכוונותיו נראות כנות ולהזהר שלא להתפתות להצעותיו. אם זהו המסר בעניין הנוצרי הפשוט, קל וחומר בעניינם של מיסיונרים נוצרים ואנשי כנסייה שנלחמו באסלאם במוצהר. סיפורו של החכם המוסלמי בא ללמד את המודחרים ואת המוסלמים־בסתר מניסיונו של ע'אנם אשר חווה על בשרו את האכזבה ואת האבדן הנגרמים מהיחסים עם הנוצרים בכלל, ומההתנצרות בפרט. מעמדו הגבוה והשכלתו של ע'אנם מחזקים עוד יותר את המסקנה הזו ומדגישים את עצמת הסכנה הטמונה ביחסים עם הנוצרים – אם אדם דתי, רוחני

וחכם כל כך נפל בפח, ברור שהמאמין הפשוט חשוף לסכנות גדולות אף יותר, ויכולתו להתגונן מפניהן פחותה במידה רבה.

2. מבנה, עלילה וסיבתיות

לקשרים הסיבתיים המופיעים בעלילה יש חשיבות רבה ביצירת המשמעויות התרבותיות והמסרים של הסיפור. דרך מעניינת ללמוד על כך היא באמצעות סידורם של המאורעות המתוארים בטקסט כחוליות בשרשרת, בהתאם לסדר הופעתם המדויק. בדרך זו אנסה לאתר קשרים סיבתיים ולהבחין בין סיבה למסובב. סדר האירועים בסיפור הוא כדלקמן: (1) שגשוג רוחני ודתי באסלאם; (2) החלטה לצאת לחאג'; (3) הגעה למנזר – מקום בעייתי, מקום הנפילה; (4) חום וצמא – פיתוי; (5) ראיית העלמה היפהפייה – מבחן; (6) התאהבות והצעת נישואין – איעמידה במבחן; (7) התנצרות; (8) הסכם במקום נדוניה בין המוסלמי והנוצרייה – השפלה. (9) ניסיון שכנוע כושל של התלמידים; (10) רעיית החזירים – שפל המדרגה; (11) ביקור התלמידים וניסיון שכנוע נוסף שנכשל; (12) חרטה וחזרה לאסלאם; (13) הגעת העלמה למסגד; (14) התאסלמותה של העלמה; (15) סיפור התגלותו של מוחמד לעלמה ומתן המחילה לע'אנם; (16) נישואין על פי האסלאם; (17) ברכה – שני בנים צדיקים.

סדר האירועים הזה מצביע על שתי נקודות מפנה מרכזיות בסיפור. הראשונה היא איעמידתו של ע'אנם במבחן שהציב לו אללה, אירוע המוליך אותו במהרה לשפל נורא; השנייה היא החרטה והחזרה לאסלאם המזכה אותו בדבר שרצה – העלמה היפהפייה ונוסף על כך גם שני בנים צדיקים.

הפירוש שנותן הסיפור לנקודת המפנה הראשונה ניתן מפי תלמידיו של ע'אנם, אחרי שגילו את דבר ההתנצרות של רבם: "לו היית מאמין במלך המאמינים [=אללה], הוא היה מעניק לך את חסותו והיה נותן לך אותה [את העלמה]". הם מסבירים כי ע'אנם לא עמד במבחן בשל חוסר אמונה או בשל אמונה לא שלמה. מסיבה זו הוא גם לא הצליח באמת לזכות בנערה באמצעות ההסכם שקבע עמה – שהרי הצלחת המוסלמי היא בידי אללה. עובדה זו מציגה מודל ברור של סיבתיות: להחלטתו של האדם לדבוק באסלאם או שלא לעשות זאת יש השפעה ישירה ומיידית על הצלחתו בחיים, על שגשוגו ועל אושרו.

המתח הדרמטי בסיפור מרוכז ברגעים שבהם תוהה הקורא: מה יעשה ע'אנם? כיצד יפעל? זהו מודל חד־משמעי של חופש בחירה ("הרשות נתונה"), ולפיו גורלו של האדם הוא פרי מעשיו. בחירה זו מתקיימת בתוך מערכת רחבה יותר – נסיבות החיים, הנמצאות בשליטתו של אללה. כלומר יש יד מכוונת אשר יוצרת את נסיבות החיים ובמקרה שלפנינו היא המעמידה את ע'אנם במבחן. אך העמידה או אי־העמידה בפיתוי נתונה

בידי האדם. מסר חשוב נוסף הוא שגם כאשר אין המוסלמי עומד במבחן, ניתנת לו האפשרות לחזור בו מטעותו ולתקן את טעויותיו וחטאיו באופן מלא, כיוון שהאל מוכן לסלוח למאמין ולהעניק לו את מבוקשו ואף לברך אותו. ממצאים אלה תואמים ומשלימים את ממצאי ההשוואה בין החופש בנצרות לחופש באסלאם, שם גילינו רמיזות לכך שרק באסלאם יש חופש אמיתי לבחור.

גם בנקודת המפנה השנייה מתגלים דברים מעניינים, אם כי יש בה עמימות מסוימת ומורכבות רבה יותר. מהו הדבר שהניע את ע'אנם לחזור בו מטעותו? האירוע המיידי שקדם לחרטה הוא ביקורם של התלמידים וניסיון השכנוע שלהם, ולכן יש להסיק שהייתה לכך השפעה רבה על חזרתו של ע'אנם לאסלאם.

ברצוני להציע לראות בקבוצת התלמידים סמל לחוסר האונים של הקהילה המוסלמית המתפוררת בספרד הנוצרית. אנו רואים בסיפור דפוס פעולה שאינו מאפיין את החיים המוסלמים התקינים בארצות האסלאם. בנסיבות רגילות יש בידי הקהילה המוסלמית כוח רב לפעול נגד מי שבוחרים לעזוב את האסלאם, שכן על פי חוקי הדת דינו של המומר הוא מוות. כיוון שהשליטים הנוצרים אסרו על המודחרים לקיים הלכה זו איבדה הקהילה את סמכותה לפעול בכלים משפטיים נגד המומרים. מצבם של המוסלמים בסתר היה אף חמור יותר, שהרי נאסר עליהם קיום החוק המוסלמי בכללותו. הסיפור משקף אפוא את הבעייתיות הזו, אך הוא גם מנסה לתת לה מענה כלשהו ומציע דרך התמודדות, למרות הקשיים.

ביקורם של התלמידים בדרכם בחזרה מהחאג' מייצג את החשיבות הרבה שיש לקהילה בשמירה על חבריה שלא יסוו מדרך הישר. הצלחתם נובעת מעצם נוכחותם, אמונתם ותמיכתם. גם כאשר המאמין כבר סטה מן הדרך, עדיין יש לקהילה אפשרות להשפיע עליו ולסייע לו לחזור לאסלאם. מסר זה בא לעודד את המוסלמים לתמוך בחבריהם שהתנצרו, לנסות להניאם מכך ולהאמין שיש ביכולתם להשפיע עליהם לחזור לאסלאם. בהקשר של חיי המודחרים והמוסלמים בסתר יש כאן מסר ברור כיצד להתמודד עם מקרים של התנצרות.

סוגיית חזרתו של ע'אנם לאסלאם מעלה שאלה נוספת: מה משפיע יותר בעת נקיטת צעד כזה – התערבות הקהילה או החלטתו של הפרט? לדעתי אין בסיפור תשובה ברורה לשאלה זו. למרות התערבות התלמידים נראה כי מירב המשקל לחזור לאסלאם נתון דווקא להחלטתו של ע'אנם: ראשית, אנו עדים לאי יכולתם של התלמידים להניא את רבים מהתנצרות ברגע הדרמטי. היעדרם ברגע המכריע (שבא לביטוי בשנתם) מבטא את העובדה שהמוסלמי אינו מוגן בכל נקודת זמן בחייו בידי קהילתו, ולעתים עליו להתמודד בכוחות עצמו עם הנסיבות. גם מאמציהם להחזירו בתשובה מיד לאחר ההתנצרות אינם עולים יפה, והם נאלצים לעזבו. יתרה מזו: גם במפנה השני (החזרה

לאסלאם) אין ע'אנם משתכנע מיד ואין הוא מצטרף אל תלמידיו השבים לבגדאד, אלא מצטרף אליהם רק בהתרחקם ממנו. תהליך חזרתו בתשובה אינו קורה אפוא בעקבות שכנוע חיצוני או לחץ חברתי, אלא מתרחש בינו לבין עצמו. ההפרדה בין שני הרגעים – בין ניסיון השכנוע של התלמידים ובין החזרה לאסלאם – אולי מסמלת כי השלב המכריע הוא התהליך הפנימי שבין אדם לעצמו (ואלוהיו). ואם כך הוא הרי אפשר לומר כי תהליך התשובה הפוך לתהליך ההתנצרות הנובע כולו מגירויים חיצוניים: צמא, חום, יופי, אהבה, תשוקה וכניעה ליצר.

בסיפור אף נודעת חשיבות לביקור התלמידים המופיעים בסמיכות לרגע החרטה. אך רגע החרטה עצמו נותר מטושטש – לא נמסר דבר על ההוריו של ע'אנם ולא נאמר במפורש מה גרם לו לחזור בו מטעותו. זאת בניגוד לרגע הפיתוי אשר סיבתו מצוינת במפורש: הלוא היא התאהבותו העזה של ע'אנם בנערה. ואילו רגע החרטה נותר סתום ומסתורי באופן המבטא את מורכבות תהליך החזרה בתשובה. על ידי כך משיג הסיפור תחכום ואמינות רבים יותר.

3. שאלות המרחב והזמן

לאחר ניתוח העלילה אנסה להיעזר בשיטות הניתוח האנתרופולוגי כדי להבין את משמעות הטקסט. הנחה העומדת בבסיסו של ניתוח אנתרופולוגי היא שיצירת טקסט והקריאה בו הם פעילות חברתית שמקודד בה 'הצופן התרבותי' של הכותב ושל הקורא, כלומר הערכים הבסיסיים של חברה או של קהילה מסוימת. לפי גישה זו, בחירה בטקסט כלשהו אינה מקרית; כל טקסט מעצב בקרב המשתמשים בו תפיסות תרבותיות המתגבשות בהשפעת גורמים שונים. אם נפענח את הצופן התרבותי המקודד בסיפורו של החכם המוסלמי, נוכל ללמוד לא מעט על תפיסת העולם ועל הערכים של המודחרים והמוסלמים בסתר וכן על הדרכים שבהן הושפעו מבחינה תרבותית והתמודדו עם מצבם. הגישות והשיטות האנתרופולוגיות רבות ומגוונות. בשל אופיו ותוכנו של הטקסט בחרתי להתמקד בעיקר בניתוח אנתרופולוגי סמלי של זמן ומרחב בהדגשת ההבניה של משמעויות.

המרחב. שאלת המרחב מקיפה ביותר ונוגעת לתפיסות קוסמולוגיות מופשטות. כיוון שכדי ליישם תפיסות אלה דרוש ניתוח השוואתי של כמה מקורות, אסתפק במאמר זה בהסבת תשומת הלב לשני מאפיינים המופיעים בסיפורנו. הראשון נוגע למקום התרחשותו של הסיפור. העלילה מתרחשת בדרך שבין שתי ערים מרכזיות בעולם המוסלמי – בגדאד ומכה. היבט אחד של הבחירה במיקום זה הוא שהסיפור מתרחש לא במרכז הסדר החברתי, כי אם בשוליו, בדרך, במקום שנקרא 'נפילה', במנזר הצמא והתשוקה. מקום ההתרחשות מלמד כי הסכנות אורבות למאמין בשוליים וכי הנצרות

(המנזר) גם היא תופעה המצויה מחוץ לסדר החברתי. ההשוואה שבין ההתרחשויות 'המוסדרות' והקוהרנטיות במסגד לעומת ההתפרקות והאבדן שבמנזר מבטאת את ההבדל שבין פנים לחוץ, בין סדר לכאוס, בין מרכז לשוליים. סמלים אלה גם משמשים ברמה פשוטה יותר, אמצעי ספרותי היוצר מתח ובונה תחושה של בעייתיות.

ההיבט השני של מקום הסיפור, המאפיין את ספרות האלחמאדו בכלל, הוא נטיעתו בלבו של העולם המוסלמי. כיצד עלינו להבין את הבחירה לספר על מאורעות הקורים באזור רחוק ביותר מבחינה גאוגרפית, שאורחות החיים בו שונות מהותית מאלה של המוסלמים הספרדים ואשר נוכחותם של הנוצרים בו אינה כה מאיימת ומסוכנת? נראה כי בסיפורנו, כמו בסיפורים אחרים, ראה המספר יתרון בקביעת העלילה במקום הולדת האסלאם ובזירת ההתרחשויות ההיסטוריות החשובות שלו.¹² למודחרים ולמוסלמים – בסתר היו אלה ודאי מקומות קסומים, מלאים במעלליהם של גיבורי האסלאם, ומעל כולם – של מוחמד.

אפשר גם להסביר את מיקום העלילה בעולם המוסלמי באפשרות שהסיפור מתורגם והפרטים תואמים את המקור. אולם חשוב לזכור שתיתכנה גם חריגות מהמקור, שכן סיפורים עממיים נוטים ללבוש ולפשוט מאפיינים בעת נדידתם ממקום למקום ומחברה לחברה.¹⁴ במקרים רבים הם מסמלים את החברה הקולטת אותם (במקרה שלנו – המודחרים והמוסלמים בסתר) ולא דווקא את החברה הרחוקה המשמשת זירה להתרחשויות. דוגמה אחת לכך בסיפורנו היא שמו הספרדי של המנזר, קאידו (Caido), אף שהוא אמור להיות באזור ערבי, בין מכה לבגדאד.

ייתכן שהשארית הסיפור במרכזו של העולם המוסלמי אינה נובעת אך ורק מנאמנות למקור (אם היה כזה). הדבר עשוי להביע געגועים לעבר הרואי או להקנות לסיפור אמינות על ידי שימור דפוסי סיפורים מהספרות המוסלמית העוסקים בדמויות מוכרות יותר מע'אנאם המלומד, כגון מוחמד, עלי וצלאח אדין.¹³

ציר הזמן. מועד התרחשות הסיפור אינו מצוין אך גם אינו חשוב ביותר, כיוון שהמטען התרבותי שבו הוא סמלי ולא אינפורמטיבי. ברצוני לחזור עתה לסקירה של רצף המאורעות שהוצגה לעיל, כדי לאתר מתוך מהלך האירועים על ציר הזמן מודלים של סיבתיות. המהלך הכללי של העלילה הוא שגשוג – נפילה – שפל – שגשוג. תיאור נפילתו של ע'אנאם ונקודת השפל העמוקה שהגיע אליה ודאי היה קרוב ביותר ללבו של המאזין המוסלמי הספרדי הנרדף, בייחוד אם היה מוריסקו שהתנצר אך שמר על זיקה לאסלאם.

א תופעה זו בולטת ביותר בגרסאות השונות של סיפורים מן התורה באסלאם, בנצרות וביהדות עצמה. אפשר למצוא לכך גם דוגמאות יפות בספרות האלחמאדו, כמו למשל הסיפור הנוצרי לטיני על אודות Arcayona, שעבר שינויים בשמות, במקומות, בזמנים ובפרטים השונים כשהתגלגל לאלחמאדו כסיפורה של Carcayona או Larcayona. לפרטים נוספים ר' Robles: 1885, עמ' 181-221.

ברצוני לטעון כי אחד המסרים המרכזיים של הסיפור, ואולי אף העיקרי שבהם, קשור לדמיון הרב שבין ע'אנם למוסלמים בסתר ולמשמעויות הנובעות ממנו. דמיון זה הוא שעשה את סיפורו של החכם המוסלמי לרלוונטי במיוחד למוסלמים הספרדים תחת הכיבוש.

כדי להראות זאת אערוך טבלת השוואה בין מהלך האירועים הפוקדים בסיפור את החכם ע'אנם ובין ההיסטוריה של המוסלמים באנדלוסיה.

המוסלמים באנדלוסיה	ע'אנם
שגשוג האסלאם	שגשוג ויציאה לחאג'
מפגש עם הנצרות בחצי האי האיברי	הגעה למנזר
משיכה לנצרות	התאהבות בנוצרייה
המגע עם הנוצרים וההתבוללות	רצון להינשא לנוצרייה
המגע עם הנצרות שהביא להידרדרות האמונה	התנצרות בגין הנוצרייה
חתימת הסכמי הכניעה עם הנוצרים	הסכם גרוע למוסלמי
המוריסקוס התנצרו וחיו בטומאה, בלא שניתנה להם תמורה להתנצרותם. הם היו במצב של שעבוד לנוצרים בעקבות הסכמי הכניעה שהנוצרים לא כיבדו וחשו מרומים ומופסדים.	שעבוד לנוצרייה ומצב של התנכרות לאסלאם ואבדן כל עולמו של המוסלמי בלי שניתנה התמורה המובטחת עבור הוויתורים שנעשו.
...	חזרה בתשובה
...	גמול – חזרה לשגשוג וברכת אללה

ההיסטוריון אנואר צ'ייני (Anwar G. Chejne) טוען כי למודחרים ולמוסלמים בסתר הייתה תודעה היסטורית של עבר מוסלמי מפואר בספרד. תודעה זו הניבה לא רק גאווה על ההישגים של האסלאם ונאמנות לערכיו, אלא גם אמונה חזקה ביותר שהאסלאם עוד יגבר על ספרד הנוצרית והמוסלמים ישוחררו מהדיכוי ומהרדיפות. המודעות לתפארת העבר, בניגוד למציאות הקשה בהווה, עוררה תקווה לעתיד מפואר. היו שהאמינו כי הניצחון יגיע דווקא מתוך המציאות הקשה.¹⁴ כך פיתחו המוסלמים הספרדים בדיבד גם תקווה לשיפור מצבם וגם הצדקה לסבלם. מנגנונים אלו אפשרו להם להמשיך לדבוק באסלאם למרות הקשיים ולהישאר בעול השלטון הנוצרי. סיפורו של ע'אנם רלוונטי יותר לנושא התקווה מלהצדקת הסבל.¹⁵

תחריט המתאר את הטבלתם הכפויה של המוסלמים של גרנדה בשנת 1499.

טענתי היא כי בהציגו התפתחות שכזו, סיפורו של החכם המוסלמי נועד לטפח בקרב המוסלמים שתחת הכיבוש את התקווה שיהיה סוף לסבלותיהם וכי האסלאם עתיד לגבור על הנצרות. אשוב ואזכיר כי החומרים שנבחרו לספרות האלחמיאדו היו הרלוונטיים ביותר למצבם של המוסלמים, ומכאן נקל להבין את כוח משיכתו של סיפור העוסק במישרין ביחסים הבעייתיים בין מוסלמים לנוצרים בספרד הנוצרית. אך ערכו של הסיפור אינו מסתכם בכך אלא גם ביכולתו להבנות בקרב שומעיו אפשרות לפרש את מצבם ולפעול בהתאם. מהדמיון בין מצבו של ע'אנם בשיא השפלתו לבין מצבם של המוסלמים בסתר הם יכלו להסיק שאם הם יחזרו לאסלאם, ינטשו את הנצרות ויאמינו באללה בלב שלם, יבוא אללה לעזרתם, ייתן להם את מבוקשם ויברך אותם. כך מוצע פתרון ברור ובר-ביצוע למצוקתם של המוסלמים: החזרה לאסלאם. מודל זה גם הראה למודחרים ולמוסלמים בסתר כיצד יוכלו להמשיך לסבול ולהישאר תחת שלטונם של הבלתי מאמינים, אף על פי שמצב זה נחשב לא רצוי באסלאם.^א

א השאלה הנוגעת לחיים תחת שלטון הבלתי מאמינים אינה מעניינו של המאמר. המודחרים והמוריסקוס התמודדו עם בעיה זו ומצאו לה פתרונות בהלכה הדתית באלחמיאדו, ואין בכונתי לטעון שהם שאבו את צידוקם מתוך סיפור זה. לכל היותר חזק סיפורו של ע'אנם תחושה קיימת של הצדקת המצב (ר' צייני: 1983, עמ' 23-27).

יתר על כן: המודל של ע'אנם אפשר למוסלמים לחוש כי יש באפשרותם לפעול לשינוי מצבם. על ידי כך הוא העניק תקווה לאלה שלא יכלו לעזוב את ספרד ולעבור לארצות מוסלמיות. מתוך הידוע לנו ממקורות אחרים מודל הפעולה המתואר בסיפור אכן תאם את התמודדותם של המוסלמים עם מצוקתם. הם דבקו באסלאם באדיקות רבה ושמרו על זהות מוסלמית כמעט בלתי מעורערת, כפי שתואר במבוא למאמר.

רבים הסבירו את היחלשות האסלאם באנדלוסיה כנובעת מהידרדרות האמונה. ירידתו של האסלאם בחצי האי האיברי נתפסה בקרב המודחרים והמוסלמים כבסתר כחלק מתכנית אלוהית ולא כמפלה פוליטית וצבאית. היו שפירשו כך את הרדיפות והגירוש, וספרות האלחמאדו כוללת גם נבואות אסכטולוגיות ברוח זו.¹⁶ וכך אף עולה מסיפורו של ע'אנם שכישלוננו במבחן הפיתוי נבע מחוסר אמונה והביא להידרדרותו. הסיפור העממי סייע להעביר מסרים אלה ולהפיצם בקרב המוסלמים, באופן שהתאים למצבה של חברה הנעדרת מוסדות חינוך נאותים. אין בידינו נתונים על מידת תפוצתו של הסיפור ועל מידת הפופולריות שלו, ולכן אינני יכולה לטעון כי דווקא סיפור מסוים זה הוא שעיצב את תפיסותיהם של המוסלמים. עם זאת, לפנינו עדות לאופן פעולתה של ספרות האלחמאדו ולמסרים שהיא העבירה וכן לתפקידה החשוב בחייהם של המוסלמים בספרד הנוצרית – בעיצוב השקפותיהם, בפירוש מצבם ובמתן הצעות לדרכי התמודדות עמו.

ראיית הסיפור כהסבר להידרדרות מצבם של המוסלמים בספרד היא אחד המסרים שאפשר להסיק מן הסיפור, שכן אפשר להבינו בדרכים נוספות בהתאם לטעמו של המאזין או הקורא, כיאה לכל סיפור עמוס משמעויות סמליות. דוגמה נוספת לסוגיה בסיפור הניתנת לפירוש בדרכים שונות עוסקת במסר המרכזי הנוגע למודל היציאה מהמצוקה. האם הסיפור קורא למוסלמים להישאר בספרד הנוצרית או דווקא מעודד אותם לעזוב את ארצם של הבלתי מאמינים ולעבור לטריטוריות מוסלמיות? כפי שראינו, 'מנזר הצמא' ממוקם אמנם בלב העולם המוסלמי, בין בגדאד למכה, אך בשולי החברה, מחוץ לסדר החברתי, במקום המסמל בעייתיות. מן ההקבלה שערכתי בין ע'אנם לספרד המוסלמית עולה כי חזרתו של ע'אנם לאסלאם מתבטאת בחזרתו לבגדאד ולא בהפיכתו של המנזר למסגד. כלומר ההתלבטות באשר לשהייה בטריטוריה נוצרית נפתרת בעזיבת השטח הבעייתי. אולם הסוגיה הטריטוריאלית בסיפור איננה מרכזית, היות שהעלילה אינה מתרחשת בארץ נוצרית, והמנזר מבטא יותר את הפיתוי או את החלוקה למרכז ושוליים מאשר את עצם השהייה בין נוצרים. נקל אפוא להבין את הממד הטריטוריאל של הסיפור כסמל לצד הרוחני-פנימי ולא כאמירה מחייבת בשאלת השהייה בספרד. ואכן, ידוע לנו שהיו מודחרים ומוסלמים בבסתר אשר היה באפשרותם להגר לגרנדה ולצפון אפריקה

ואף עשו זאת, בעוד רבים אחרים נותרו תחת השלטון הנוצרי על אדמותיהם. הסיפור מספק מודל אפשרי לפעולה גם לאלה וגם לאלה.

ד. סיכום

חיבורי פולמוס תאולוגיים היו סוגה מפותחת ביותר בספרד המוסלמית כבר מימי אבן חזם (מת בשנת 1064), ושרידים ממסורת מפוארת זו נשתמרו גם בספרות האלחמיאדו.¹⁷ אך שלא כמו הספרות התאולוגית המורכבת כוונה ספרות האלחמיאדו לצורכיהם של המאמינים המוסלמים הפשוטים, אשר רצו להמשיך לדבוק באסלאם למרות הקשיים שעמדו לפניהם ובהיעדר מוסדות תמיכה אחרים. מסיבה זו היה עיקר עניינה מתן השכלה בסיסית על האסלאם וכלים תרבותיים למאמין, כך שיוכל להמשיך לשמור בצורה היעילה ביותר על אמונתו ועל זהותו גם בסביבה עוינת. ספרות זו יועדה לאנשים מעוטי השכלה ופנאי והיא הותאמה מבחינה ספרותית לקהל יעד זה.

מהניתוח הספרותי והאנתרופולוגי של הסיפור על החכם המוסלמי עולה כי הוא תואם את טענת החוקרים באשר לתפקידה של ספרות האלחמיאדו כאמצעי ליצירת זהות מוסלמית ולשימורה, בייחוד בסביבה נוצרית. במהלך ניתוח הסיפור וחשיפת מסריו דנתי בכמה מהדרכים שנקטו לשם כך. הסיפור מציג את הנוצרים כבלתי אמינים ומסוכנים ומזהיר את המוסלמים מפני התוצאות ההרסניות של מגע אתם. כדי להניא את המוסלמי מהתנצרות, ההתנצרות מוצגת כפיתוי שיביאו לשפל המדרגה. הסיפור גם מוכיח את עליונותה של דת האסלאם על פני הנצרות ואת עליונותו של מוחמד על פני ישו הנוצרי. הסיפור מלמד כי התוצאה הברורה של חוויית ההתנצרות המשפילה היא הרצון לחזור לאסלאם.

נראה שהסיפור היה רלוונטי מאוד למציאות ההיסטורית של המודחרים והמוסלמים בסתר, ובמובן מסוים אף למוריסקוס, הנוצרים החדשים אשר לא בהכרח המשיכו לדבוק באסלאם בסתר אך נותרו מבולבלים מהנסיבות שנקלעו אליהן. הסיפור מציע לאלה ולאלה דרך להבין את מצבם ולהתמודד אתו. הפירוש שהסיפור מציע בא לחזק את הדבקות באסלאם. הוא מסביר את ההידרדרות של המוסלמי כנובעת מאמונה לקויה ומאי־עמידה בפיתוי שאללה בחר להציב לו. המסקנה העולה מהסיפור היא שהדרך לשנות את המצב היא הגברת האדיקות הדתית והאמונה באל.

הסיפור על החכם המוסלמי והנערה הנוצרייה הוא דוגמה מאלפת לאיכויותיה של ספרות האלחמיאדו, והוא ממחיש כיצד הסוגה העממית יכלה להעביר באופן סמלי באמצעות סיפור אהבה את עיקריה של תפיסת העולם המוסלמית.

מראי מקום

10	הוקינס, עמ' 200.	1	Wiegiers: 1994, עמ' 910. וגם Chejne: 1983
11	על דמותם של הנוצרים בעיני המוסלמים בספרד בסוף ימי הביניים. ראה צ'ייני: 1983, עמ' 17-30, 85-75.	2	Hawkins: 1988, עמ' 199.
12	הוקינס, עמ' 200.	3	לופדמורייס: 1995, עמ' 195-198. וגם Meyerson: 1990, עמ' 365-368.
13	הוקינס, עמ' 200.	4	לופדמורייס: 1995, עמ' 197.
14	צ'ייני: 1983, עמ' 17-18.	5	Braudel: 1972, עמ' 795.
15	הצדקת הסבל מוצגת במאמרו של הוקינס.	6	Harvey: 1990, עמ' 59.
16	צ'ייני: 1983, עמ' 25-30.	7	לופדברלט: 1997, עמ' 28.
17	צ'ייני: 1983, עמ' 69-94, ובייחוד עמ' 78-81.	8	ראה למשל לופדמורייס: 1995, עמ' 196.
		9	צ'ייני: 1983, עמ' 31-51. צ'ייני: 1974, עמ' 374-38.
			וגם לופדברלט: 1997, עמ' 21-38.

מקורות

- Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Phillip II*, Vol. 2, New York, 1972.
- Chejne, G. Anwar, *Muslim Spain: Its History and Culture*, Minnesota University Press, 1974.
- , *Islam and the West: The Moriscos, A Cultural and Social History*, Albany, 1983.
- Corominas Joan and Pascual A. Jose eds., *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*, Gredos, Madrid, 1980-1984. 6 Vols.
- Guillén, F. Robles, *Leyendas Moriscas*, Vol. 1, Madrid, 1885.
- Harvey, L. Patrick, "The Political and Social Culture of the Moriscos", in: *The Legacy of Muslim Spain, Handbuch der Orientalistik, Abteilung 1: Der Nahe und Mittlere Osten, Band 12* Salma Khadra Jayyusi, ed. Leiden, 1992, pp. 201-234.
- , *Islamic Spain 1250 to 1500*, Chicago, 1990.
- Hawkins, P. John, "A Morisco Philosophy of Suffering: An Anthropological Analysis of an Aljamiado Text", *Maghreb Review*, 13, 1988, pp. 199-217.
- Hegy, Ottmar, "Tradition and Linguistic Assimilation Among the Spanish Moriscos During the Sixteenth Century" in: *Conversion and Continuity. Indigenous Christian Communities in Islamic Lands, Eighth to Eighteenth Centuries*, Michael Gervers and Ramzi Jibran Bikhazi

- eds., *Papers in Mediaeval Studies*, 9, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1990, pp. 381–388.
- López-Baralt, Luce, "The Secret Literature of the Last Muslims of Spain", *Islamic Studies*, Karachi, 36, I, 1997, pp. 21–38.
- , *Islam in Spanish Literature*, trans. Andrew Hurley, Brill, Leiden, 1992 (Originally published in Spanish in 1985).
- López-Morillas, Consuelo, "Language", in *The Literature of al-Andalus*, Series: The Cambridge history of Arabic literature, No. 5, Maria Rosa Menocal, P. Raymond Scheindlin and Michael Sells eds., Cambridge, 2000, pp. 33–59.
- , "Los Manuscritos Aljamiados", *Al-Qantara*, 19, 1998, pp. 425–444.
- , "Language and Identity in Late Spanish Islam", *Hispanic Review*, 63:2 1995, pp. 193–210.
- Meyerson, D. Mark, "The Survival of a Muslim Minority in the Christian Kingdom of Valencia (Fiteenth-Sixteenth Centuries)", in: *Conversion and Continuity, Indigenous Christian Communities in Islamic Lands, Eighth to Eighteenth Centuries*, Michael Gervers and Ramzi Jibran Bikhazi eds., *Papers in Mediaeval Studies*, 9, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto 1990, pp. 365–380.
- Wiegers, Gerard Albert, *Islamic Literature in Spanish and Aljamiado*, Brill, Leiden 1994.